

הרב כרמיאל כהן

המוכר קרקע לגוי - על שימוש בתשובות הרמב"ם כהשלמה לדבריו ב'משנה תורה'

א. פתיחה

ב. מדוע מנדים את המוכר קרקעו לגוי?

ג. האם יש איסור למכור קרקע לגוי?

ד. האם יש הבדל בין מכר לשכירות - דעת בעלי התוספות

ה. האם איסור מכירה לגוי קיים גם כשיש הפסד למוכר - דעת הרמב"ם

א. פתיחה

פרשנים רבים טרחו רבות לבאר את דברי הרמב"ם בהלכותיו, ואף לדייק בלשונו הזהב מה היתה דעתו בעניינים שלא כתב במפורש. אך דומה שאין צורך להכביר מלים אודות החשיבות שבפרשנויותיו האישיות של הרמב"ם לדברי עצמו.¹ אותה חשיבות עצמה נודעת גם לדברים שכתב בכתביו האחרים, ולא התייחס אליהם במפורש ב'משנה תורה'. לשון אחר: אם חפץ אתה לדעת דעתו של הרמב"ם בהלכה מסוימת, לא די שתעיין ב'משנה תורה' אלא צריך אתה לחפש התייחסויות נוספות לנושא בכתביו האחרים. נציג דוגמה אחת בנושא שיסודו במסכת בבא קמא.

* מאמר זה נכתב בעת עיסוקי בתורת הרמב"ם וצאצאיו במסגרת פרויקט "בית הרמב"ם" בריכוזו של פרופ' מנחם בן-ששון; פרויקט הנתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.

¹ אם כי, למרבה הפלא, אפשר למצוא מדי פעם גישות אחרות. לביקורות על גישות מתמיהות אלו, ראה למשל: ר"ד הנשקה, "כיום נאמן הרמב"ם להעיד על נוסח ספרו?", סיני ק"ד, עמ' ע"ו - פ; "י"מ תא שמע, "הרמב"ם בין עדות עצמו לדברי פרשניו", מדעי היהדות 32, עמ' 91 - 98. וראה גם הערתו של ראש הישיבה שליט"א במאמרו "אחריות על ממון שהזיק", מעליות כ"ה, עמ' 72 הערה 4.

ב. מדוע מנדים את המוכר קרקעו לגוי?

איתא בגמרא (קיד, א) :

אמר רב אשי: האי בר ישראל דזבין ליה ארעא לגוי אמצרא דבר ישראל חבריה - משמתין ליה. מאי טעמא? אי נימא משום דינא דבר מצרא, והאמר מר: זבן מגוי וזבין לגוי, ליכא משום דינא דבר מצרא! אלא משום דאמרינן ליה: ארבעית ליה אריא אמצר,² משמתין ליה עד דקביל עליה כל אונסא דאתי מחמתיה.

אדם ששדהו היה בשכנות לשדהו של יהודי אחר, והחליט למכור את שדהו. אומר רב אשי שאם הוא מוכר את שדהו לגוי מנדים אותו. אמנם, הגמרא מבררת שנידוי זה אינו משום דינא דבר מצרא כיון שמוכר לגוי אין בו דין בר מצרא; כך מפורש בסוגיא מקבילה (בבא מציעא ק"ח, ב):³

זבן מנכרי וזבין לנכרי - לית בה משום דינא דבר מצרא. זבן מנכרי - דאמר ליה: לאו אריא אברחי לך ממיצרך?! זבין לנכרי - נכרי לאו בר ועשית הישר והטוב הוא. שמותי משמתין ליה, עד דמקבל עליה כל אונסי דאתי ליה מחמתיה.

המוכר לנכרי לא שייך בו דין בר מצרא כיון ש"אין לנו לומר, על דינא דבר מצרא ועשית הישר והטוב אלא ללוקח, שהמוכר אומר לו: מה עשיתי לך, אם ארצה לא אמכרנה לך ותהא בידך, אבל ללוקח נאמר: משוך ידך ויקחנה זה" (רש"י בבא מציעא שם), וכיון שהלוקח הוא גוי לא שייך דינא דבר מצרא לגביו.

אלא, הנידוי שבדברי רב אשי (וכן בגמרא בבבא מציעא) הוא נידוי מסיבה אחרת: כדי שיקבל עליו המוכר לשלם על הנזקים שיגרמו לשכן מחמת הגוי שבשכנותו.⁴

² ראה דקדוקי סופרים. בדפוס וילנא: "אלא דאמרי ליה ארבעית לי אריא אמצרא", והוא ודאי נוסח משובש. וראה הגהת יעב"ץ: "אלא דאמר..."

³ ראה דקדוקי סופרים.

⁴ אמנם אם לא קיבל עליו לשלם, אין הוא חייב בתשלום הנזקים, ראה ראב"ד בבבא קמא שם: "משמתין ליה עד דמקבל עליה כל אונסא דאתי ליה מחמתיה - שמעינן מינה דכל כמה דלא מקביל עליה לא מחייב באונסין, דאי מיחייב למה ליה דמקבל עליה ולמה ליה לשמותי, כי אתי ליה אונסא מקמי בדיניה דניחייבה". דברים אלו הובאו בשם הראב"ד ברמב"ן בבבא מציעא ק"ח, ב, ברשב"א לבבא קמא שם, ועוד. וראה גם מאירי לבבא מציעא ק"ח, ב (מהדורת ר"ק שלזינגר, עמ' 403). וראה בית יוסף, חושן משפט, סימן קעה (סעיפים ל"ט - מ) שהבין מדברי הרא"ש "שאם לא קבל עליו כל אונסא דאתי ליה ובא לו נזק מהגוי שחייב לשלם". אבל ראה שו"ת מהריב"ל ח"ג סימן קיח: "... אבל כד מעיינינן שפיר אשכחינן דאפשר למימר דלא פליגי ובההיא דזבן ארעא לגוי מודו מהר"ם והרא"ש דמשמתני' ולא

כך פסק הרמב"ם (הלכות שכנים י"ב, ז) :

המוכר לגוי משמתין אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבא מן הגוי עד שינהוג הגוי עם בן המצר הזה שלו בדיני ישראל בכל, ואם אנסו בדבר שלא כדין ישראל משלם המוכר.

דין זה הוזכר ברמב"ם במקום נוסף, בכלל הדברים שמנדים עליהם:⁵

על ארבעה ועשרים דברים מנדין את האדם בין איש בין אשה ואלו הן: ... המוכר קרקע שלו לגוי - מנדין אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבוא מן הגוי לישראל חבירו בעל המצר.

ג. האם יש איסור למכור קרקע לגוי?

ראשית יש לשאול: האם מכירת קרקע לגוי בשכנות לישראל אסורה, או שמא, כפי שלכאורה משמע מלשון הרמב"ם, אין כל איסור למכור לגוי, אך יש לקבל כל אונס שיבוא מחמת הגוי.

נעיין בתשובותיו של הרמב"ם:⁶

שאלה: וכפי חסדו יבאר לנו דרך המשפט (בדבר) שתי יתומות להן חלק בחצר ושאר זאת החצר ללוי. התקרב זמן נישואי אחת מהן בקשו יהודי שיקנה חלקן כדי להוציא דמיה לצרכי נדוניתה ולא מצאו ובאו למושב בית הדין והוצע ללוי לקנות ולא נענה לזה ורצה ליתן להן בזה החלק חצי דמיו ואמר: אתן לא תוכלנה למכור חלקכן לגוי בשום פנים. ונשאר הדבר כך. **האם כאשר תתחייבנה בקנין אונסא דמיתיליד, ראוי להן למכור חלקן לגוי בשווי אס לאו ואין ידן משגת לקנות שאר החצר מן לוי להיותן עניות והאם יינתן להן לעשות בנחלתן כרצונן למוכרו לגוי או ערל. יבאר לנו איך הדין בזה ואלקים ישתבח ויתעלה יתן שכרו.**

התשובה: **אין ראוי להן למכור לגוי בשום פנים לכתחילה.** וכתב משה.

מתשובה זו עולה במפורש שהרמב"ם אוסר מכירת קרקע, הנמצאת בשכנות ישראל, לגוי. מסתבר שגם אמירתו של לוי: "אתן לא תוכלנה למכור חלקכן לגוי בשום פנים", מבוססת על תקדימים בעניין זה.

מחייבין משום דהתם לא הוי דינא אלא קנסא בעלמא דהרי הוא עושה בשלו ומשום הכי משמתין לחוד ואי לא קביל לא מחייבין ליה... "

⁵ הלכות תלמוד תורה ו, ט"ו. וראה ביאור נרחב להלכה זו ביד פשוטה, עמ' תסו - תפב.

⁶ מהדורת בלאו, סימן ז, עמ' 10.

נעיין במקום נוסף:⁷

ילמדנו רבנו בדבר אדם, אשר לו ולאיש אחר חצר בשותפות, והאחד מהם רצה למכור לגויים ומנעוהו מזה, **כפי שלמדנו מהדרתו הקדושה**.

והרמב"ם השיב:

לא יורשה השותף בשום פנים למכור לגויים, אלא יכריזו על הנכס בבתי כנסיות ויתחרו בקנייתו היהודים בלבד.

אכן ברור שאיסור זה היה מוכר לציבור ("כפי שלמדנו מהדרתו הקדושה").

אולם מתשובות אלו ניתן ללמוד דברים נוספים אודות דעתו של הרמב"ם שלא נתבארו ב'משנה תורה'. קודם שנציג דעתו נקדים הקדמה.

ד. האם יש הבדל בין מכר לשכירות - דעת בעלי התוספות

איתא בגמרא (בבא בתרא כ"א, א):

מי שיש לו בית בחצר השותפין - ה"ז **לא ישכירנו** לא לרופא, ולא לאומן, ולא לגרדי, ולא לסופר יהודי, **ולא לסופר ארמאי**.

וכתבו שם התוספות (ד"ה 'ולא'):

משמע דאם לא סופר הוה, שרי להשכיר לארמאי. וא"ת דאמר' בהגוזל בתרא (קיד, א) האי בר ישראל דזבין ליה ארעא לעובד כוכבים אמיצרא דבר ישראל חבריה משמתינן ליה דא"ל אריא ארבעת אמיצראי. ודוחק לחלק בין מכר לשכירות. ונראה לר"י דהתם כשישראל רצה לקנות אבל אם אין ישראל רוצה לקנות מותר.

התוספות דייקו שאם מדובר בגוי שאינו סופר, יוצא שאין כל בעיה למכור לו את הקרקע ואף על פי שהיא נמצאת בשכנות לגוי. דין זה, אמרו התוספות, אינו תואם את דברי רב אשי שראינו לעיל.

ראשית יש לציין שאף התוספות הבינו שלכתחילה מכירת קרקע לגוי במקרה כזה אסורה, וקבלת אחריות על תשלום הנזקים העתידיים היא רק בדיעבד;⁸ שהרי אם לא תאמר כן, לא

⁷ סימן מ"ד, עמ' 69.

⁸ ראה גם מאירי לעירובין ס"א, ב (מהדורת ר"מ הרש"ר, עמ' רמב): "... מאחר שכופין בני מבוי זה את זה לעשות לחי וקורה וכו' כל שכן שכופין שלא להשכיר לעכו"ם האוסר עליהם, ואפי' מחשש נזקים, וכמו שאמרו: 'אריא ארבעת לי אמצראי'. וכל שכן במקום שיש לחוש להיות התינוקות למדים ממעשיו. ... מכל מקום מכוון הדבר להכניס עכו"ם בחצרו של ישראל...". (מדברי המאירי עולה גם שאין הבדל בין מכר לשכירות וראה להלן בפנים). אבל ראה כפתור ופרח, פרק י (הוצאת המכון ללימודי מצוות הארץ,

יובן מה הסתירה, מהגמרא בבבא בתרא משמע שמוותר להשכיר, והגמרא בבבא קמא גם כן התירה אלא שהצריכה את המוכר להתחייב כנ"ל; אלא ודאי שיש לדעתם איסור במכירה לגוי. כך כתב ר"ש גאנצפריד (פני שלמה בבבא בתרא שם):

ונראה דפשיטא להו להתוסי' דהיינו דוקא בדיעבד שכבר מכר ואי אפשר לו לחזור, אז מהני מאי דמקבל עלי' אחריות להפקיע אי"ע משמתא, אבל לכתחלה ודאי דיכולין למחות בידו אף אם ירצה לקבל עליו אחריות, דדילמא לא יהי' לו לשלם.

ומה תירצו התוספות?

ראשית העלו התוספות חילוק בין מכר לשכירות, דהיינו שלמכור לגוי אסור, וזהו הדין המפורש בבבא קמא, ואילו להשכיר לגוי (שאינו סופר) מותר, וזהו הדין המפורש בבבא בתרא. חילוק זה מובא בשם הריצב"א בהגהות מיימוניות (הלכות שכנים פרק יב אות ט). אולם התוספות כתבו שחילוק זה דחוק הוא.

ומה הצעתם של התוספות?

התירוץ המובא בשם ר"י הוא, שיש לחלק בין מקרה שישראל רוצה לקנות, אז אסור למכור לגוי, לבין מקרה שישראל אינו רוצה לקנות, אז מותר למכור לגוי.⁹

מסתבר שכוונת ר"י כדברי רבינו תם:¹⁰

אומר ר"ת דהיינו דוקא כשישראל רוצה ליתן לו כמו שנותן לו העכו"ם אבל אם העכו"ם רוצה ליתן לו יותר אין להפסיד בשביל כן.

עמ' קצב - קצג) שכתב: "... הא דאמרין פרק המקבל: זבין לגוי לית בה משום דינא דבר מצרא, דגוי לאו בר ועשית הישר והטוב הוא, מיירי בחוצה לארץ, ואפילו הכי משמתין ליה עד דקביל עליה כל אונסא דאתי מחמתיה. אי נמי בארץ ישראל ובאונס וכדלקמן. ועל מה שמכרה לגוי לית בה שמתא". מהצורך להעמיד בחוץ לארץ (או בארץ ישראל ובאונס), משמע לכאורה שמדובר במכירה לכתחילה ובחוץ לארץ אין בעיה בעצם המכירה לגוי.

⁹ נראה ברור שלדעת ר"י אין לחלק בין מכר לשכירות, והוא הדין שהאיסור להשכיר לגוי אמור רק במקרה שיש ישראל שרוצה לשכור.

¹⁰ בבא קמא קי"ד, א תוד"ה יעד'. וראה הגהות מיימוניות הלכות שכנים י"ב, ט. ומסתבר שזו כוונת רעק"א בגליון שם שהפנה לתוספות בבבא בתרא שם. וראה רא"ש בבא בתרא פרק ב אות י"א: "והאי דקאמר ולא לסופר ארמאי דמשמע לארמאי שאינו סופר יכול להשכירו היינו כשאינו מוצא להשכירו ליהודי **בדמים הראויין** אבל אם היה מוצא יהודי אין יכול להשכירו לעובד כוכבים כדאיתא בהגוזל בתרא (קיד, א) האי מאן דזבין ארעא לעובד כוכבים אמצרא דישראל היו משמתין ליה עד דמקבל עליה כל אונסא דאתייליד ואין חילוק בין שכירות למכר".

ה. האם איסור מכירה לגוי קיים גם כשיש הפסד למוכר - דעת הרמב"ם

כעת נשוב לדעת הרמב"ם: מהתשובה הראשונה שצוטטה לעיל עולה במפורש שהרמב"ם אסר למכור לגוי גם במקרה שיגרם הפסד, ולא כרבינו תם, שהרי לוי הציע לקנות את חלק החצר בחצי דמיו, ואף על פי כן אסר הרמב"ם למכור לגוי.

עניין זה עולה במפורש גם מתשובה נוספת:¹¹

שאלה: שותף שרצה למכור חלקו בבית לגוי ומנעוהו מזה מן הדין **וכשבא למוכרה ליהודים לא נתנו לו כ"א פחות שליש ממה שהיא שוה.**

תשובה: **לא יתנו רשות לשותף למכור לגויים בשום אופן** אלא יכריז עליו בבתי כנסיות ויוסיפו בו היהודים לא זולתם. וכתב משה.

האם הרמב"ם מחלק בין מכר לשכירות? גם עניין זה אינו מפורש ב'משנה תורה' אך ניתן ללמודו מתשובותיו; כך כתוב בתשובה אחרת של הרמב"ם:¹²

ואלה אשר השכירו לגויים, אינם חייבים לפרוע ההפסד שנגרם בגלל דירת הגויים, **אבל יימנעו מזה בעתיד** וצריך השופט לחייבם נדוי אם ישכירו לגוי חצר, אשר בה ישראל, משום מה שיש לחשוש מהם להיותם פרוצים בעריות נוסף להיותם מביאים לנזקי ממון. וכתב משה. והסכים לו על זה רבנו יצחק. וזה נוסח דבריו ז"ל וכך אומר אני יצחק ב"ר ששון נ"ע.

הרמב"ם לא חילק בין מכר לשכירות ואסר גם להשכיר לגוי שידור באותה חצר עם יהודי. הטעם: "יש לחשוש מהם להיותם פרוצים בעריות נוסף להיותם מביאים לנזקי ממון".¹³

השוואת דין המכירה לגוי לדין השכרה לגוי, עולה מתשובה נוספת של הרמב"ם:¹⁴
מה שעבר והשכיר לגויים, ראוי למנעו מזה ויתחייב נידוי, כדי שלא ישכיר.

דין זה גם כן היה מפורסם לרבים; כך עולה מאחת השאלות:¹⁵

השכיר בן ראובן התחתית לגויים ובאו לחצר באלימות וכוח ודרו ביד רמה, והבור בתחתית, וחלול השבתות והימים הטובים! ויוצא מזה, שתזל החצר

¹¹ סימן שצד, עמ' 672. וראה שם הערה 1 שיתכן שתשובה זו היא למעשה התשובה בסימן מ"ד שצוטטה לעיל.

¹² סימן צ"ב, עמ' 152.

¹³ ראה גם סימן ת"ח, עמ' 685: "... פחדו על החצר מדירת הגויים ..."

¹⁴ סימן ק"ע, עמ' 319.

¹⁵ סימן צ"ב, עמ' 151 (חלק מהתשובה לשאלה זו צוטטה לעיל).

ויפחת שויה נוסף לנוזיקין, שאירעו מן הגויים, והאיבה וההפסד והעבירה על התקנה המפורסמת.

מדברים אלו עולה, שהדברים היו אפילו מנוסחים כתקנה. ונראה שהדבר נובע מכוונות חינוכיות על מנת להפריד בפועל (עד כמה שאפשר, ולכל הפחות לא להוסיף) את מגורי היהודים ממגורי הגויים.¹⁶

אמנם, מן השאלה האחרונה עולה בבירור שהיו שעברו על תקנה זו של הרמב"ם; כך עולה גם ממקומות נוספים:

שאלה בדבר רחל ולאה אשר להן שליש חצר וקיימו אותו בכתובותיהן על שמעון ולוי בעליהן כנכסי צאן ברזל והיה לחצרון דודן שאר זאת החצר. **מכר אותו חצרון לאיש גוי.**¹⁷

... וכאשר עברה השנה, פינה הדייר (מדורו) ועבר שותפו למקומו. **(אז) השכיר האחר חלקו לגויים, למרות ידיעתו שאין לו (לעשות) זאת ושהדין מונע אותו (מזה).** ובא על החצר הפסד בשווי ובדירה ויש לחשוש, שמא יבוא פחת על החצר ויימנעו מלדור בה ויגיע נזק בשוויה.¹⁸

¹⁶ כוונה כזו אנו מוצאים כבר בדברי חז"ל, ראה משנה עירובין ו, א: "הדר עם הנכרי בחצר או עם מי שאינו מודה בערוב הרי זה אוסר עליו דברי ר' מאיר. ר' אליעזר בן יעקב אומר לעולם אינו אוסר עד שיהו שני ישראלים אוסרין זה על זה". וכתב הרמב"ם בפירוש המשנה שם (בעקבות הגמרא שם ס"ב, א - ב): "כלל הוא אצלנו דירת גוי לאו שמה דירה. ומן הדין היה שאין צריך עמו ערוב שהרי אין לו קנין כדי שצטרך לקחת ממנו רשות, אבל עשו דירתו דירה ואמרו שהוא אוסר ואי אפשר לערב עמו אלא עד שישכיר רשותו, לפי שאנו יודעים שהגוי לא ירצה להשכיר מפני שחושש שמא יש עליו בכך תחבולה או יגיעו איזה נזק, ותהיה התוצאה מכך שאי אפשר לערב עמו, וכשידע הישראלי שכן הוא לא ישכיר לגוי בית בחצרו, וכל הרחקה זו גזרה שמא ילמד ממעשיו. ואצלנו עוד כלל שאין מתיחדין עם הגוים מפני שהם חשודים על שפיכות דמים, לפיכך אומר ר' אליעזר בן יעקב שאם היה אחד גוי ואחד ישראל אינו אוסר שאין אנו צריכים לומר בזה שהוא אוסר כדי שלא ישכיר לו שמא ילמד ממעשיו, כי מטעם אחר ימנע מלדור עמו מפני שהוא חשוד על שפיכות דמים, אבל אם היו שני ישראלים שמותר להם להתיחד עם גוי אז נאמר שאוסר כדי שלא ידור עמו שמא ילמד ממעשיו. ותנא קמא אומר ואפילו אחד גוי ואחד ישראל אוסר שמא יגיס דעתו באופן יוצא מהכלל וידור עמו לבדו... והלכה כר' אליעזר בן יעקב". ופסק הרמב"ם בהלכות עירובין ב, ט: "ישראל הדר עם הנכרי או עם גר תושב בחצר אינו אוסר עליו שדירת הגוי אינה דירה אלא כבהמה הוא חשוב, ואם היו שני ישראלים או יתר גויי שכן עמהן הרי זה אוסר עליהם, ודבר זה גזירה כדי שלא ישכינו גוי עמהן שלא ילמדו ממעשיו, ולמה לא גזרו בישראל אחד גוי אחד, מפני שאינו דבר מצוי, שהרי יפחד שמא יתיחד עמו ויהרגנו וכבר אסרו להתיחד עם הגוי".

¹⁷ סימן ט, עמ' 12.

¹⁸ סימן ק"ע, עמ' 319 (חלק מהתשובה לשאלה זו צוטטה לעיל). ראה גם סימן ת"ח, עמ' 685, בענין חצר שיש בה מדור עליון ומדור תחתון: "... השכיר ראובן העליון ליהודים מדי שנה א' אח"כ העתיק שמעון למעלה וראובן השכיר מטה לגוים..."

נמצא, שדעתו של הרמב"ם בענין מכירת קרקע בשכנות ישראל לגוי, היא הדעה המחמירה ביותר. הרמב"ם אינו מתיר למכור לגוי "בשום פנים", והכוונה היא גם במקרים שרק גוי רוצה לקנות, או שהגוי מציע סכום גבוה יותר מהישראל, ואפילו אם הישראל מציע סכום נמוך מהמחיר המקובל של השדה.

אמנם כבר קדמו לרמב"ם בדעה זו, כך כתוב בטור:¹⁹

יש מהגאונים שכתבו שאפילו אם אינו מוצא ישראל שרוצה לקנותה, וגם המצרן אין לו במה לקנותה, אפילו הכי אינו רשאי למכרה לגוי, אפילו שהוא עני ואין לו מה יאכל יתפרנס מן הצדקה ואל יגרום היזק לחבירו...

וראה פרישה שם:

אפילו הכי אינו יכול למכרו לגוי - פירוש אפילו אם רוצה לקבל עליו כל אונסא דמתייליד לשכנו מכל מקום לא ניחא לשכנו בתשלומי הזיקו...

אכן כל הדיון עד כה הוא בשנים כתיקון, אך כהוראת שעה חרג גם הרמב"ם מן התקנה; ראה תשובה בענין זה:²⁰

... אם ברור, שהיא מוכרת מחוסר כל ולא מצאה יהודי שיקנה, תמכור לגויים. **וכך דנו באלה שני הרעב²¹ לכל מי שמוכר להתפרנס בדמי נחלתו.** (וכתב) משה.

אמנם ראוי לציין שגם חריגה זו של הרמב"ם מן התקנה היא במקרה שלא נמצא יהודי שיקנה.

מה שנותן לברר הוא כיצד יישב הרמב"ם את הסתירה בין הגמרא בבבא קמא לגמרא בבבא בתרא, שכאמור היא שהולידה את החילוקים הנ"ל שהרמב"ם לא קיבלם.

נראה, שלדעת הרמב"ם הקושיא אינה מתחילה כלל, כיון שלדעתו "סופר ארמאי" הוא יהודי המלמד תינוקות של גויים,²² כך כתב בהלכות שכנים ו, י"א:

¹⁹ חושן משפט, סימן קעה, סעיף מ"א.

²⁰ סימן כ"א, עמ' 32 - 33.

²¹ ראה תשובות הרמב"ם, סימן קיח (בסוף), עמ' 204: "עד הנה נגמרו (השאלות), ששאלתי להדרת רבינו ירום הודו ויגדל כבודו בזה הקונטרס. סעדיה צעיר תלמידו בן ר' ברכות המלמד זצ"ל, מודה רובי חסדיו שנת דתתקס"א ליצירה בצוען מצרים, רחמנא ירויח מעצבוה ומצערה של שנה זו. נגמר" (וראה איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, עמ' תקעא). וראה שם, סימן טו, עמ' 23 (בשאלה): "... ונשארה האשה במצוקה באלה הימים הקשים של רעב" (הערה 3: הכוונה כנראה לשנות הרעב תתקס"א - תתקס"ב (1201/2)...), ועוד.

²² ראה פני שלמה בבבא בתרא שם.

המוכר קרקע לגוי

... מי שיש לו בית בחצר השותפין לא ישכירנו לא לרופא ולא לאומן ולא לגרדי ולא לסופר יהודי שכותב השטרות **ולא למלמד תינוקות של גוים**.
בסיכומו של דבר, ראינו כיצד תשובותיו של הרמב"ם משלימות את פסקיו ב'משנה תורה',
וכן למדנו מעט על דרכו של הרמב"ם כמנהיג וכפוסק הלכה למעשה.